

A SZÁZADOK 150. ÉVFOLYAMÁT ÜNNEPELJÜK

Gyáni Gábor

PROFESSZIONALIZÁCIÓ ÉS NEMZETI ÖNTUDAT

*A Századok első évei**

Közhely, hogy a történeti szakfolyóiratoknak döntő szerepe volt egyrészt a történetírás professzionalizálódásában, másrészt a történelmi emlékezet nemzetiesítésében. A 19. század derekán és a második felében egyre-másra megjelenő új szakmai orgánumok episztemológiai és etikai követelményeket támasztottak: kijelölték a tudományos beszédmód határait. Minden, ami e lapok hasábjain láttott napvilágot, a tudományt volt hivatva képviselni a történeti diskurzusban. Értelemszerűen mindaz, ami ebből nem került be a szaklapokba, a tudományosság szempontjából kétes értékű amatőr történetész produktumnak számított ettől fogva. Akkor, midőn az amatőr és a hivatásos történetíró közötti határ meghúzásához még kevés intézményes támpont kínálkozott, a szakfolyóiratok e téren játszott szerepe pótolhatatlannak bizonyult. Az, hogy ki amatőr, a történetírás professzionalizációjával vált igazán „biztossá”. „Feltehető, hogy az amatőr történetírás egyedül azzal képes szolgálni, hogy negatív ugródeszkát jelent, ahonnan az olyan professzionális történészek, mint Leopold von Ranke, Lord Acton, Gabriel Monod vagy Herbert Baxter Adams képesek elrugaszkodni a tudományos módszereken nyugvó értékes történetírás irányába. Mindazt kifejezi tehát, amit a jól képzett írók és olvasók már maguk mögött hagytak.”¹ A tudományos *tudás* elismertetése

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ *Bonnie G. Smith: The Birth of the Amateur. In: Uő: The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice. Cambridge, Mass 1998. 37.;* Lásd még *Stefan Berger with Christoph Conrad: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe. Basingstoke 2015. 175–181.*

egyenértékű persze azzal, hogy a szakértelmet kisajátítja magának egy bizonyos beszédmód; ezzel együtt kerül tehát sor a „tudományos határmunkálatok” elvégzésére, annak megállapítására, hogy mi a tudomány, és mi a nemtudomány.²

A professzionalizáció folyamatának egyik döntő szervezeti motorja, az egyetem ez időben még nem tölti be az e téren később rá háruló feladatokat: késik a történész (tanár)képzés elindítása. A legtöbb európai országban nagyjából azzal egy időben vagy majd csak azután kerül rá sor, hogy az Akadémia és a tudományos társaságok már felhatalmazva érzik magukat az öntörvényű tudományos élet legitimálására. Úgy és azáltal válik tehát valakiből történettudós, hogy az akadémia tagjává választják, és/vagy alapítója és vezetőségi tagja valamelyik szakmai társulatnak. A 19. század második felében megindított szakmai folyóiratok háttérben is többnyire ezek a szerveződések állnak. A sok-sok példa felsorakoztatása helyett álljon itt egyetlen átlagos eset leírása.

Nagy Iván, a 19. század második felének neves történétírója (1824–1898) – számos szakmabeli társához hasonlóan – jogot végzett,³ majd királyi táblai jegyzőként kereste a kenyerét. A szabadságharc bukása után, amikor az eseményekben játszott szerepe miatt elvesztette az állását, fordult érdeklődése a tudomány felé. Mint visszaemlékezésében írja: „[1850] Augusztus óta Balassa-Gyarmaton laktam [...] Foglalkozásom olvasás volt. Rendbe szedtem édesatyámról maradt könyveimet és családi írásainkat Megszűnván nyavalyám [váltóláz gyötörte korábban] és megerősödvén, hozzákezdttem kedvenc tanulmányomhoz: a történelemhez. [...] A következő évre virradván, történeti tanulmányaimat folytattam, és e tekintetben némely könyvekért fordultam balassa-gyarmati ügyvéd és könyvgyűjtő Kalmár István könyvtárához, majd Bérczy Lajos (Károlynak bátyja) által báró Balassa Antalhoz. Ettől kapván meg Istvánf[fy] munkáját Budai Ferenc Historiái Lexiconát, melyeket akkor nem bírtam és rájuk szükségem volt.”⁴ Ezt követően az olasz Velencébe távozott, és onnan visszatérve döntötte el végül, hogy történész lesz. Miután megjelentek első történeti tárgyú munkái, a működését 1858-ban újra kezdő Magyar Tudományos Akadémia a levelező tagjai közé választotta: Nagy Iván ezzel egy csapásra tudós történétíróvá

² A kérdés fogalmi megközelítéséhez vö. *Thomas F. Gieryn: Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban.* Ford. Lukács Anikó. In: *Határmunkálatok a tudományban.* Szerk. Kutrovác Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor. Bp. 2010. 200–225.

³ Vö. „Szakszerű történelmi képzést a felsőoktatás adott szerkezete miatt az első [történész] generációból még senki, s a másodikból is csak azok kaptak, akik 1850 után születtek. Az 1850-ig születettek túlnyomó többsége jogot tanult a pesti egyetemen vagy valamelyik vidéki jogakadémián, illetve líceumban, és ügyvédként, bíróként vagy a közigazgatásban helyezkedett el.” *Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történétírás a 19–20. században* – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 110.

⁴ Nagy Iván naplója (Visszaemlékezések). Szerk. Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat 1998. 130., 131.

lépett elő.⁵ Nem csodálkozhatunk tehát, ha – közel egy évtized múltán – Nagy Iván is ott bábáskodik majd a Történelmi Társulat megalakulásánál és egyúttal gyakori szerzője a társaság szakmai orgánumának, az 1867-től megjelenő *Századoknak*. Az ő esetében az akadémiai tagság a professzionalizáció első és döntő lépcsőfoka volt, ezt erősíti meg a társulati (választmányi) tagság és Nagy Iván *Századok*beli szerzői elfogadottsága is. Más esetekben a sorrend ennek fordítottja, ugyanakkor – legitimációként – mindig komoly szerephez jut a tudományos professzionalizáció akkori folyamatában a szakmai egyesületi tagság, és a szaklapban való publikálás. További kitűnő példa erre a *Századok* első szerkesztője, Thaly Kálmán, akiből annak ellenére lesz 1864-ben 25 éves korában (!) az Akadémia történelmi osztályának levelező tagja, hogy nevezett még csak egyetemi diplomával sem rendelkezik, sőt nem sokkal korábban inkább költőnek, mint történetírónak tartotta magát. Így nem csoda, ha Thaly akadémikussá választása, amit jó nevű támogatóinak, elsősorban Szalay Lászlónak köszönhetett, sokakból váltott ki ellenkezést: „a történészek széles tábora körében ellenérzést vált ki [Thaly] könnyű sikere a feltétlenül nagyobb tudományos munkássággal rendelkező Kóváry Lászlóval szemben”.⁶ Az akadémiai tagság nélkül aligha lehetett volna Thalyból – három évvel később (!) – a Történelmi Társulat titkára és a társulat lapjának, a *Századoknak* a szerkesztője.

A *Századok* vitathatatlan tudományos rangját a háttérben megbújó Magyar Történelmi Társulat biztosította, amely országos szinten volt hivatva szervezni és képviselni a történeti stúdiumokat, magát a nemzeti történetírást. Előzményeként szolgált hozzá az 1854-ben a Magyar Tudományos Akadémián belül létesült Történettudományi Bizottság, valamint a Dunántúli Történetkedvelők Egyesülete, mely utóbbi a helyi (a helytörténeti), de még nem a nemzeti történet ígéretét hordozta magában. A szervezeti háttér mindig fontos, ha nem is elengedhetetlen feltétele egy szakmai folyóirat elindításának és huzamos fenntartásának. A *Századok* előtt már történt kísérlet történeti folyóirat alapítására: a Dunántúli Történetkedvelők 1865 februári gyűlésén bejelentették a *Magyar Történelmi Szemle* címmel indítani tervezett, hetenként megjelenő szakfolyóirat tervét. A vállalkozás Pesty Frigyes (Temesvár) és Ráth Károly (Győr) közös munkálkodásának lett volna a gyümölcse, a kezdeményezés azonban végül elhalt. A lapalapítás sikertelenségét nem csak a megfelelő szervezeti háttér hiánya, hanem a kezdeményezőik súlytalansága is éppúgy előidézhetette. „Az egyetlen központi szaklap szerkesztősége határozott vezető szerepet jelentett volna a kialakuló történész közéletben, márpedig erre Pestyt sem történetírói tekintély, sem a tudományos életben való tájékozottság, ismeretségi kör nem predestinálta.”⁷ Amikor viszont tekintélyes történészek köz-

⁵ Uo. 198.; R. Várkonyi Ágnes: Nagy Iván, történetíró a polgári átalakulás korában. In: Nagy Iván emlékezete. Szerk. Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat 2000. 8–9.

⁶ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961. 79.

⁷ Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. *Századok* 100. (1966) 1286.

reműködésével létrejött az első országos történelmi egyesület, már semmi sem állhatott a szakfolyóirat megindításának útjában.⁸

Akkor történt ez, amikor Európa több országában is, közel egy időben újukra indultak a később nevezetessé váló *nemzeti* történész folyóiratok. A sort a *Historische Zeitschrift* nyitotta meg 1859-ben, a *Századok* másodikként követte, és ezután következett a francia *Revue Historique* (1876), az *English Historical Review* (1886), a lengyel *Kwartalnik Historyczny* (1887), valamint a cseh *Česky Časopis Historický* (1895). Kivétel nélkül mind nemzeti történelmi orgánumok voltak, egy-egy adott nemzeti történelem mint téma tudományos művelésére szolgáltak és egyúttal a nemzeti gondolat erejét sugározták magukból. A felsorolt folyóiratok ugyanakkor az új tudományos történetírás kommunikációs eszközeiként is kívántak és tudtak hatni.⁹ Egy részüket magánkiadók jelentették meg, mint a német, a francia és az angol esetben is; máshol társulatok, szakmai szervezetek álltak a lapok mögött, ahogy nálunk is történt. Ezeket a folyóiratokat tekintélyes, mindenesetre hivatásos történésznek számító szerkesztő szerkesztette, aki különféle utakon tett szert elismertségre, miként azt a magyar példa is jól mutatja. A lapok szakmai elhivatottságát mutatja, hogy egyáltalán nem voltak olvasóbarát kiadványok, jóllehet olvasótáboruk olykor túlnőtt a szakértők szűk körén. Végül: a dilettantizmus, az amatőrizmus elleni határozott fellépés jegyében ténykedtek, ami szintén fontos identitásképző erőnek bizonyult számukra. Így soha sem követtek „liberális”, a különféle történész megközelítéseket egymással egyenrangúnak elismerő szerkesztői politikát: egyedül az számított megbízható tudománynak, amit a lap szerkesztője méltónak ítélt megjelentetni, és minden más nyomban átkerült a nemtudomány kategóriájába. Ezért élte át komoly sérelemként kéziratának elutasítását minden potenciális szerző, aki magát történésznek tekintette. Jól érzékelteti a problémát a *Historische Zeitschrift* szerkesztői gyakorlata. Heinrich von Sybel, alapító szerkesztő (1859–1895), majd utódja, Friedrich Meinecke (1896–1935) ténykedése idején soha sem érvényesülhetett a lapban a politikátörténet mellett másmilyen tematika.¹⁰ Sőt, mi több: 1960-ig a historizmus egyeduralmát semmi más sem tudta megkérdőjelezni ebben a nagy múltú történelmi folyóiratban.¹¹ Ez azért jó példa, mert a *Historische Zeitschrift* hosszú időn át példamutatónak számított a többi európai történelmi folyóirat számára. Akadtak persze eltérő esetek is, mint

⁸ *Glatz Ferenc*: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok* 101. (1967) 233–267.

⁹ *Claus Møller Jørgensen*: Scholarly Communication with a Political Impetus: National Historical Journals. In: *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Eds. Ilaria Porciani – Jo Tollebeek. Basingstoke 2012. 70–71.

¹⁰ Bár igaz, hogy a Karl Lamprechtrel folytatott vita eredményeként a lap az 1900-as években némileg közelített a kultúrtörténet irányába. Vö. *Georg G. Iggers*: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Bp. 1988. 307.

¹¹ *Jørgensen, C. M.*: Scholarly Communication i. m. 73.

amilyen a holland *Tijdschrift voor Geschiedenis*, amely a 20. század első évtizedeiben vett csupán irányt a tisztán szakszerű történetírás képviselőjére.¹²

A *Századok* kapcsán is érzékelhetjük, hogy milyen gondokkal járhatott a viszonylag fejletlen, a nem vagy alig professzionizálódott tudományos világ körülményei között egy szakmai orgánus szakmai működtetése. Jóllehet a *Századok* – potenciális szerzőkként – elvileg támaszkodhatott a Társulatba tömörült hazai történészek körére, ennek ellenére kezdetben majdnem kudarcba fulladt a lap folyamatos megjelentetése. Glatz Ferenc ezt részben azzal magyarázza, hogy egyes jól felkészült történészek távol tartották magukat a laptól, nem léptek be a Társulatba, és így a választmány tagjai sem lehettek (Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor). Ehhez járult még, hogy Thaly, az újdonsült szerkesztő bizonyos tekintetben tapasztalatlan volt. „Thaly korábbi lapszerkesztői tevékenysége folytán igen fiatalon jártasságot szerezhetett a sajtóvilágban, a szerkesztésben, a nyomda körül stb., mégis az első, havonként megjelenő történész-szaklap szerkesztése egészen más feladatok elé állította, mint előbbi lapjai.”¹³ Továbbá: a *Századok* látszólag versenytárs nélküli szakmai orgánus a maga korában, ennek ellenére ki kellett vívnia azt a rangot, mellyel képes lehet elhomályosítani a többi publikációs fórum ez irányú vonzerejét: „amikor Thaly a szerzőkhöz fordul tanulmányokért, azok válaszleveleikben többször is azt hozzák fel mulasztásuk mentességül, hogy korábbi ígéretük kötik őket már más munkákhoz, melyeket nem szakíthatnak félbe, nem tehetnek félre a Századok miatt.”¹⁴

Nem hiányzott a szóban forgó lapok szerkesztői gyakorlatából a történetírói kánon érvényesítésének feltett szándéka sem, amely arra irányult, hogy eldöntse: mi számít ténylegesen tudománynak. Eklatáns példával szolgál erre a Thaly vezette *Századok* és a szerkesztő történész ellenlábasa, a szerkesztésben később őt követő Szilágyi Sándor konfliktusa. A kétségkívül Thaly elvárásainak, az ő szája-ízének megfelelően eljáró Pauler Gyula egy alkalommal tudománytalansággal vádolta meg Szilágyit, aki „előbb megírta a Rákócziak korát, mintsem a Rákóczi-ház levéltárát [...] áttanulmányozta volna”.¹⁵ Korabeli felfogás szerint egyedül az a történetírás számít tudománynak, amely szorgos levéltári kutatásokon alapul.

További fontos kérdés, hogy milyennek kell lennie egy elismerten történeti dolgozatnak, ami szaklapba való. Kezdetben, amikor kézírathány is fojtogatta a szerkesztőséget, a lapba gyakran író szerzők közül többekben is felmerült a kérdés: szigorúan ragaszkodjon-e a szerkesztő ahhoz, amit induláskor a lap maga elé tűzött, nevezetesen, hogy annak „tartalmát inkább *kidolgozott cikkek*, mint

¹² Uo. 74.

¹³ *Glatz Ferenc*: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. *Századok* 100. (1967) 668. A témáról lásd még: *R. Várkonyi Á.*: Thaly Kálmán i. m. 112–119.

¹⁴ *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 668.

¹⁵ Idézi: *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 672–673.

anyagul szolgáló pusztai okmányközlések képezendik”.¹⁶ Ipolyi Arnold, a lap egyik állandó történész szerzője egy Thalyhoz intézett, 1867. október 5-én kelt levelében szót emel az idézett szerkesztési elv ellen. „Én épen nem osztom azt, hogy csupa kidolgozott értekezés sőt épen apró közléseket, kérdezősködések, s más gyűjteményekben fel nem vett okmányokat, igen helyén vélnék.”¹⁷ Felvetésére nem reagált senki, még a szerkesztő sem kommentálta azt.

Nem feladatunk, hogy ellenőrizzük, mennyire valósult meg az induló *Századok* kitűzött szerkesztői elve, miszerint „inkább kidolgozott cikkeket” kíván közölni, ahelyett, hogy okmánypublikációkkal tömné meg a lap hasábjait. Ám már pusztai ránézésre is az a benyomásunk támad, hogy a lap nem volt képes hiánytalanul megfelelni ennek a célkitűzésnek. Ez bizonyval abból eredt, hogy a történetírás akkori forrásfetisizmusa mellett a mondott gyakorlat nem is állt talán annyira távol a tudományosságot illető korabeli elképzelésektől. Ezt tanúsítja a szintén Ipolyi Arnoldtól származó, a lapban közzétett azon történet-szi óhaj is, hogy ugyancsak helye lenne a *Századok*ban a dialógus jellegű szakmai konzultációknak is. Mire gondolt Ipolyi? „Hányszor megesik, hogy történelmi vizsgálataink közt felmerülő egyes kérdések iránt nem vagyunk képesek a rendelkezésünkre álló összes történelmi kútfők nyomán eligazodni: míg mások használatára álló levéltári készletek, okmánylevelek stb. felvilágosítást szolgálhatnak. – Hányszor hiányzik egy keresett adat, okmány, stb. melynek nyomában vagyunk, de melyet feltalálni nem vagyunk képesek. Egy egyszerű utalás azonban rávezethetne, ha alkalmunk volna nehézségeinket az illető szakférfiak tudomására juttatnunk.”¹⁸ Ami arra is megfelelő alkalmat teremthetne szerinte, hogy a történész szakma felhívja ily módon a közgyűjtemények kezelőinek és minden forrásórzóinak a figyelmét a birtokukban lévő, az általuk gondozott történelmi kútfők kivételesen nagy jelentőségére. Ez utóbbi megjegyzés arra látszik utalni, hogy Ipolyi maga sem állít többet, mint hogy a forrásokkal való történet-szi pepecselés képezi az egyedüli szakmai feladatot. S minden bizonyval így gondolta ezt a *Századok* (és a Történelmi Társulat) történészeinek a többsége is. De kik ők vajon, milyen szerzőgárda nyert legitim módon jogot arra, hogy ily módon művelje a tudományos rangúnak elismert történetírást?

A Magyar Történelmi Társulat és a *Századok* szoros összetartozása nem anynyi volt csupán, hogy a Társulat titkárának jutott a lap szerkesztése: ennek a kapcsolatnak további fontos eleme, hogy a Társulat választmányának tagjai szint maguknak tartották fenn a *Századok* szerzőségére való jogosultságot. Jól mutatja ezt Horváth Mihály 1867. október 12-én kelt, a választmányi tagokhoz írt körlevele. „A »Századok« első füzetének tárczájában is hathatósan föl voltak kérve a t. választmányi tagok, mint e havi közlőny »legtermészetesebb munkatársai«:

¹⁶ *Századok* 1. (1867) 81.

¹⁷ A levelet közli: *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 684.

¹⁸ *Ipolyi Arnold*: Nyílt levél. *Századok* 2. (1868) 61.

támogassák a vállalatot minél buzgóbban becses közreműködésükkel”. Horváth ezzel megismétli azt a már idézett célkitűzést, hogy a *Századok* „nem okmánytár akar lenni” és „nekünk feldolgozott cikkek kellenének”, majd így zárja felhívását: „Kérjük pedig [a választmányi tagok] becses közreműködését *minélelőbb*, s azutánra is *minél gyakrabban, folytonosan*.”¹⁹ Ezek után nem meglepő látni, hogy a szerzőgárda összetétele – legalábbis eleinte – többé-kevésbé a Társulatba tömörülő történészek viszonylag szűk csoportját fedi le. Ez azt jelenti, hogy *az első években döntően a Társulat elsőként megválasztott 45 fős választmányából került ki a Századok szerzői tőzsgárdája*.²⁰ Következésképpen, Thaly szerkesztői korszakában (1867–1875) a lapban közölt tanulmányok és recenziók valamivel több mint a felét 11 historikus írta, akik közel 200 publikációval gazdagították a lapot. Ők, mondani sem kell, mind a választmány tagjai voltak.

A lap ekkoriban legtermékenyebb szerzője Pauler Gyula 30 közleménnyel, őt szorosán a szerkesztő követte 28 írásával. Nagy számú publikáció fűződik még Pesty Frigyes (20), Nyáry Albert (18), Garády Sándor (15), Botka Tivadar (14), Frankl (Fraknoi) Vilmos (13), Ipolyi Arnold (12), valamint Nagy Iván és Nagy Imre (egyaránt 11) nevéhez. Ebben a szűkebb szerzői tőzsgárdában az 1820-as években születettek, a lap alapításakor a negyvenes éveikben járó történészek domináltak (Nagy Imre, Ipolyi Arnold, Pesty Frigyes, Nagy Iván, Szabó Károly, Nyáry Albert), a legidősebb nemzedéket Botka Tivadar (65 éves) és a Társulat alelnöke, Horváth Mihály (1809) képviselte. A huszonévesek is hamar szerephez jutottak szerzőként: egyik képviselőjük, Thaly Kálmán ráadásul még a lap szerkesztője is (1839-ben született), és a nála is fiatalabb Pauler Gyula (1841) pedig a *Századok* kezdetben legtermékenyebb szerzőjének számított. A jogvégzett és rendszerint ügyvédként ténykedő Paulerről azt tartja újabb historiográfiánk, hogy „30 évesen megtartott székfoglalójáig kevés jelét adta történelem iránti érdeklődésének” és csupán akadémiai székfoglaló előadása volt ennek első érzékelhető megnyilvánulása.²¹ E megállapításnak látszólag ellentmond, hogy 1867-től, tehát már évekkel az 1871-es akadémiai székfoglaló előtt is Pauler Gyula a *Századok* egyik legtöbbet foglalkoztatott történész szerzője! Nincs tehát sok csodálkoznivaló azon, hogy 1875-ben történetesen éppen őt kéri fel az Országos Levéltár megszervezésére és bízzák meg egyúttal az intézmény igazgatásával. Közel három évtizeden át vezeti Pauler ezután az Országos Levéltárat, mely tevékenységét többnyire pozitívan értékeli az utókor.²²

Pauler személye azért érdekes számunkra, mert egyike azon kevés számú korabeli magyar történésznek, aki a kollégáihoz hasonlóan szintúgy nem nyert

¹⁹ A levelet közli: *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 685.

²⁰ Az első választmány tagjainak a nevét közli: Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867. május 15-kén. *Századok* 1. (1867) 11–12.; lásd még *Glatz F.*: A Magyar Történelmi Társulat i. m. 267.

²¹ *Romsics I.*: *Clio* bűvöletében i. m. 132.

²² *Lakos János*: A Magyar Országos Levéltár története. Bp. 2006. 155–156.

egyetemi szintű történész kiképzést, ennek ellenére korán foglalkoztatni kezdték a történetírás szemléleti kérdései. Figyelmét nem csak a primer források felkutatása és tartalmi ismertetése kötötte le, de az is, hogy milyen értelmezési és fogalmi keretbe illesztve beszélhetők el a források történelem gyanánt. Az egyedüli Salamon Ferenc kivételével, aki azonban tüntetően távol tartotta magát a Társulattól és magától a *Századoktól* is, ez teszi különösen feltűnővé Pauler historikus arcélét. Hiszen a tisztán forráskutató történész akkor uralkodó pozitivista ideálja nem igazán engedte, hogy másféle történetírói elvi megfontolások is érvényre jussanak, mint amik arról szólnak, hogy hol milyen hiteles adatokra lelhetnek a történészek a múltra vonatkozóan. Ez a beállítottság olvasható ki gr. Mikó Imrének, a Magyar Történelmi Társulat első elnökének a tudományos történetírás mibenlétéről szóló előadásából is. Mikó sem jutott tovább annak megállapításánál, hogy a valóban tudományos történetírás egyenértékű a dilettáns történetbúvárkodás visszaszorításával. „Első teendők, hagyományaink körül: a mondai elemet határozottan a költészet terére utalnunk. A történetírás építsen pozitív alapokon. Kutfőinket szigorúan meg kell bírálnunk. A mi írva van, történész előtt nem mind hiteles; hitelességét ki kell mutatni. A történetírók közül meg kell különböztetnünk azokat, a kik hiteles adatokból, törvényekből, oklevelekből – és ismét a kik hallomás után dolgoztak; az előbbieket teljes figyelmet érdemelnek; utóbbiak óvatosan használandók, valamint a compilerok is, kik mesét valóval, igazat regényessel, tényeket koholmánnyal, kutfőidézéssel, bizonyítás, bírálat és meggyőződés nélkül összevegyítettek. A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki.”²³

Az idézett utolsó mondat kommentálására később még visszatérünk. A magyar történetírás előtt tornyosuló feladatok meghatározásának idézett megfogalmazása a faktografikus történetírás krédóját visszhangozza, amihez semmilyen más történetiszemléleti megfontolás sem társul. Ez pedig többé-kevésbé annak a „realista” történetfelfogásnak felel meg, ami a századközep magyar történetírásának, e történetírás legjavának a jellemző jegye volt.²⁴

A *Századok* és a Társulat által közösen reprezentált korabeli magyar történetírás nem igazán vett tudomást a történelem kutatásának és magának a történetírásnak az ezen túli intellektuális gondjairól. Legalábbis erre következtethetünk az elvi és historiográfiai reflexiók majdnem teljes hiányából. 1875-ig kell várni arra, hogy egyvalaki, Wertheimer Ede közzétegyen (a *Századok* hátsóján) egy Leopold von Ranke-ról szóló „Tanulmány”-t, hogy megtörje végre a hallgatás csendjét. Wertheimer is úgy tesz azonban, mintha csupa felesleges dolgot művelne, így kezdi ugyanis írását. „Ki ne ismerné Ranket, ha a történész nevére csak legkisebb igényt is tart? Ki ne állana szellemének varázsa alatt,

²³ Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. *Századok* 1. (1867) 14.

²⁴ R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Bp. 1973. II. 423–456.

ha nem közvetlen tanítványa is?”²⁵ A folytatásból azonban kiderül, hogy Ranke állítólagos közismertsége nem a magyar, hanem a német, a francia és az angol történészek körében létezik csupán. S bár a cikk szerzője nemcsak Ranke tisztelőjének, de a mester tanítványának is nevezi magát, ez főként retorikai fogás, semmint ténybeli valóság. Ami viszont valóban fontos számunkra, az az, hogy Wertheimer szerint a tudós történész soha sem avatkozik be közvetlenül kora politikai életébe; nem ír róla, és nem is vesz benne részt közvetlen módon. Ennek alapján állítja szembe a szerző Ranket azokkal a francia és angol politizáló (politikus) történészekkel (Thiers és Macaulay a két hivatkozott példa), akik „forma-, és államférfiúi képzettség tekintetében sokkal fölülmúlják a német történetírókat; senkisémet fogja azonban e műveket bizonyos gyanú nélkül olvasni, hogy nem tudják egészen levetkezni a pártot, melyhez tartoznak, míg Rankenál meg kell vallanunk, hogy: nála meg van az igazság, a mennyire csak kipuhatható. [...] Esménye a tárgyilagosság, s napjainkban általában ő tekintetik annak képviselőjeül.”²⁶ Ennek az utóbbinak is megvan azonban az ára: „Ranke gyenge oldala az előadás drámaiatlanságában rejlik”. Mivel azonban amit ő művel, az tudomány és nem holmi irodalmi beszéd, Ranke „mester a reflexióban, midőn általános állapotokat jellemez, bonyolódott politikai helyzetet fed föl. E tekintetben fölülmulhatatlan.”²⁷

Azért kellett mindezt előre bocsátanunk, hogy bemutassuk azt a kontextust, melyben elhelyezhető Pauler két, a *Századok*ban közzétett történetelméleti és historiográfiai írása: közülük az egyik az akadémiai székfoglaló szövege.²⁸ Pauler felfogása a történetírói elvi pozitivizmusról három dolgot emel ki: a történeti tárgyilagosságnak döntő előfeltétele a jelentől való elzárkózás, a jelen behatásaival szembeni ellenállás; a történeti munkája empirikus kutatásra kötelezi, ez a tényyszerűség megállapítását emeli számára piederstálra, ami egyúttal elvezet a törvények felismeréséig is; nem elegendő tisztán és kizárólagosan a politikatörténeti témaválasztás, a gazdaság és a művelődés szféráját is be kell a történeti kutatás lehetséges tárgyai sorába kapcsolni.

Nyomokban korábban is létezett már Comte és egyes angol pozitivisták történetészek hazai recepciója, mindenekelőtt Ipolyi Arnold *Századok*beli emlékbeszédében találunk rá bizonyítékot,²⁹ Pauler nevéhez köthető azonban az egyik legkonceptuózusabb korabeli történetelméleti eszme-futtatás a magyar történetírás eme központi orgánumban. Ennek jelentőségét az sem képes elhomályosítani, hogy a hamarosan a gyakorlati levéltárszervező- és vezető pozíciójába avanzsáló

²⁵ Wertheimer Ede: Ranke Lipót (Tanúlmány). *Századok* 9. (1875) 42. Megjegyzem: ekkor már nem Thaly Kálmán szerkesztette a *Századok*okat.

²⁶ Uo. 591.

²⁷ Uo.

²⁸ Pauler Gyula: A pozitivizmus hatásáról a történetírásra. *Századok* 5. (1871) 527–545.; (1871) 624–641.; Pauler Gyula: Comte Ágost és a történelem. *Századok* 7. (1873) 225–241; (1873) 391–406; (1873) 462–481.

²⁹ Ipolyi Arnold: Emlékbeszéd Ráth Károly felett. *Századok* 3. (1869) 378–396.

Pauler nem lépett végül az angol és francia pozitivisták történetírás útjára. Ahogy Romsics Ignác helyesen megjegyzi: „A pozitívizmus jelentőségének fel- és elismerése ellenére Pauler egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának lenne nevezhető, s akár a legkisebb mértékben is hasonlítható lenne Buckle vagy Taine szociológiai szempontokat érvényesítő, valamint törvényeket és törvényszerűségeket kereső attitűdjéhez.”³⁰ Ha összevetjük Pauler írását a Rankeról szóló Wertheimer-írással, akkor azt találjuk, hogy kísértetiesen hasonló módon gondolkodik a két historikus a történetírói tudományosságról. Ezért sem merő véletlen, ahogy Romsics joggal konstatálja, hogy Pauler későbbi gyakorlati történetírói munkásságára sokkal inkább a Ranke-féle historizmus, semmint a francia-angol történetírói pozitívizmus nyomta rá a maga bélyegét.

„A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói” – állítja Anthony D. Smith, amikor a történetírásnak mint nemzeti tudománynak a korabeli döntő jelentőségét ecseteli.³¹ Ebből önmagában még nem következik, hogy minden egyes történész ugyanazt gondolná a nemzeti történelem fogalmáról. A romantikus francia nemzeti történeti elgondolás szerint a nemzet az egyéni szabadság legfőbb biztosítója: így volt ezzel Jules Michelet (1798–1874) is *A francia forradalom történeti szemlélete* című művében.³² Az egészen fiatalon, az 1820-as és 1830-as években már tudós történészként fellépő Michelet számára a 18. század végi francia forradalom jelentette az ily értelmű nemzeti öneszmélés legfőbb történelmi forrását, mely történelem azonban ekkor még többnyire a kommunikatív emlékezet³³ formájában volt csupán felidézhető és történetileg rekonstruálható. Történetesen Michelet ez irányú történetírói ténykedése változtatta a szóban forgó történelmi eseményt kulturális emlékezetté.³⁴

Mást jelent ugyanakkor a nemzet, mint történeti kategória, a professzionizáció folyamatának élén haladó német (porosz) tudományosságban. Johann Gustav Droysen (1808–1884) 1860 januárjában azt írja a porosz kulturális miniszternek, hogy egyedül a történelem volt képes népet teremteni a sok különálló individuumból, és a történelemnek köszönhető az is, hogy az állam polgárai egyetlen nemzetet alkotnak. Droysen meg volt győződve arról is, hogy a történelem azonos a nemzeti, a nemzetállami egységesülés fel tartó szakadatlan folyamattal, következésképpen a porosz történelem telosza a német egység valamikori elérése.³⁵ Droysen fiatalabb történész kortársai, mindenekelőtt Heinrich von Sybel, Heinrich von Treitschke, Hermann Baumgarten szintén e hittől

³⁰ *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. 134.

³¹ *Anthony D. Smith*: A nacionalizmus és a történészek. Regio 11. (2000: 2. sz.) 5.

³² Uo. 8.

³³ A fogalomról: *Jan Assmann*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1999. 51.

³⁴ *Patrick H. Hutton*: History as an Art of Memory. Hanover – London 1993. 131–133.

³⁵ *Berger, S. with Conrad, Ch.*: The Past as History i. m. 145.

vezetettve fejtettek ki feltűnően buzgó aktivitást a német nemzeti egységmozgalom politikai előmozdítása érdekében.³⁶

S mi a helyzet nálunk ebben az időben? Horváth Mihály meghatározó szerepét kell kiemelni: ő azért különösen fontos, mert a Magyar Történelmi Társulat alelnökéként – beszédei révén – szüntelenül jelen van a történelmi közéletben és magában a *Századok*ban is. Ahogy azt újabb historiográfus értékelője hangsúlyozza, Horváth az a fajta nemzeti elkötelezettségű történész, aki 1867 után is sokat megőrzött a romantikus haladáspártiság általa korábban vallott ideáljából; e mögött ott munkál az univerzalizmus gondolata is. A nemzet Horváth szemében nem önmagában vett érték, hanem a társadalmi haladás, a polgári fejlődés lehetséges kiteljesítője is.³⁷ Ha alaposabban megvizsgáljuk, hogy mi módon járult hozzá a *Századok*ban megjelenő „hivatalos” magyar történelmi diskurzus a nemzetállam-építés munkájához, mindenekelőtt Horváthnak a lapban közreadott megszólalásaihoz fordulhatunk forrás gyanánt. Már csak azért is, mert azokon kívül nyoma sincs a *Századok* itt vizsgált periódusában hasonló, tehát elvi igényű megnyilatkozásnak. Horváth felfogása pedig bizonyosan reprezentatívnek tekinthető, mert azt fejezi ki, amit ez a történészgárda a történetírás nemzeti funkciójáról ténylegesen a magáénak vallhatott.

A Társulat 1867-es első közgyűlésén elhangzott beszédében Horváth négy pontban konkretizálta a történelem és a történetírás nemzeti funkciójáról vallott nézeteit. Elsőként kiemelte, újabb időkben mindenhol, így nálunk is napirendre került a kollektív *szabadságnak* nemzetek révén történő megvalósítása, legalábbis annak ekként való kiterjesztése. „Az idegen uralomtól független népek felelős kormányok alatt igyekeznek szabadságukat megszilárdítani. Azon népek pedig, melyek különféle viszontagságok következtében, idegen kormány vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségök helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat, s elévülhetleneknek kiáltják ki azokat. Csak bennök látják üdvöket, s a legkitartóbb küzdelemre kelnek értök. Felélesztik nemzeti viseletöket; fejlesztik, mivelik nyelveket, és irodalmukat. Saját hagyományaik, erkölcsök, szokásaik, saját egyéniségök természete szerint akarnak élni.”³⁸ A folyamat átható voltát jelzi, hogy „korunkat leghelyesebben a nemzetiségek századának nevezhetjük”.³⁹ A nemzeti önrendelkezés vágya olyan mozgatórugó, amely szinte magától értetődik. „Miként az egyénekben, úgy a népekben is azon ösztönök hatalmát látjuk működni, melyek az emberi természet mélyeiben lappanganak.”⁴⁰

³⁶ Iggers, G. G.: A német historizmus i. m. 143.

³⁷ Mónika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century.* Oxford 2012. 59. és passim.

³⁸ Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-iki május 15-kén. *Századok* 1. (1867) 3.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 4.

Mindez ahhoz is elengedhetetlen, hogy az emberiség egyre feljebb és előrébb tudjon lépni a fejlődés, a civilizálódás menetében. „De a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában; csak eszköz az egy magasabb célra, mely a haladásban, tökéletesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátos zománczában tüntessék fel, s az elsőbbségért versenyre keljenek a nemzetcsalád többi tagjaival.”⁴¹

S mi köze van mindennek a történelem eszméjéhez? Az úgyszólván ösztönszerűen érvényesülő nemzeti élet, amely lehetővé teszi az emberiség kívánatos haladását, történeti képződmény, legalábbis részben magából a történelemből ered. „A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják: részei annak a letűnt nemzedékek is egyiránt, s a holtak nagy befolyást gyakorolnak az élőkre. Mert vajjon nem az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye-e a mi összes állapotunk a jelenben? [...] Bizonyára csak egyik nemzedék a másik vállaira, egyik kor a másik vívmányainak alapjára hágva, emelkedhetett magasabbra, míg azon fokot elérte, melyen mai napság áll nemzetünk.”⁴² Ez adja meg a történelem búvárlásának mélyebb értelmét, lévén, hogy egyedül a történelemből ismerhetjük meg az „igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és műveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a multtól vettünk, és hatványozva szállítani át a jövőre, mint olyatén adalékot a mi részünkről, mely a mi mulékony létünket a nemzetünk, fajunk valamennyi nemzedékeit átövező lánczhoz kösse”.⁴³

A jelen és a jövő érdekében is kutatni kell a múltat, amely nem csak a közeli, de a távolabbi időkbe is visszavisz bennünket: az utóbbiakról azonban nem az élő emlékezet, hanem kizárólag az írott dokumentumok, a történelmi kútfők tudósítanak. Ez teszi a történetírók kötelességévé a források tanulmányozását, így lehet csupán „a nemzeti becsület követelményeinek megfelelni”.⁴⁴

Egy néhány évvel későbbi társulati beszédében azzal egészíti ki mindezt Horváth, hogy megjegyzi: a történetírás a tisztán diszkurzív feladatán túl érzelmi mozgósító erővel is hat. „De a mi különösen a történelmet illeti, van-e tudomány szorgalmas tanulmányozásának még több más indoka is. Hogy ezek közül itt csak egyet említsek: ez ébreszti leghatékonyabban keblünket a haza hű s kitartó szeretetére, ez ismertet meg bennünket a hazával, ennek egész terjedelmében.”⁴⁵ Majd egy megnevezetlen „francia íróra” hivatkozik (feltehetően Jules Michelet az illető), aki szerint „a haza sem nem pusztá fogalom, sem nem csupán azon föld, melyet bizonyos határok közt a nemzet jelenleg a magáénak nevez. A haza összetett lény, melynek van teste is, lelke is. Testét képezi a talaj,

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 5.

⁴³ Uo. 6.

⁴⁴ Uo. 10.

⁴⁵ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipoly-Ságon 1869. sept. 20-dikán tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 514.

melyen születünk, a faj, melyhez tartozunk, a nyelv, melyen első gondolatinakat s érzelmeinket kifejezni tanultuk. [...] Lelkét pedig teszik az emlékezetek, szokások, és erkölcsök, a mondák és regék [...]; más szóval: maga a haza történelme.”⁴⁶ A döntő kérdés így szól: „vajon mily irányban, mi módon művelhetjük nemzetünk, hazánk történelmét legtöbb haszonnal?”⁴⁷ Az ő válasza az, hogy a történetírásunkban manapság túltengő politika- és hadtörténetírás mellett kívánatos lenne minél több figyelmet szentelni a művelődés, a gazdaság (a kereskedelem), valamint a társadalom (az erkölcsök és szokások) historikumának is. „S miután krónikáink s régibb történetíróink e tekintetben fölötte meddőök, hallgatagok: e hiányt csakis az okmányokban szétszórta egyes vonások fölkérése s egy organicus egészé összeállításával által fogjuk pótolhatni.”⁴⁸

A Horváth Mihály beszédeiből ekként rekonstruált történeti-elméleti reflexiók némelyike később vált csupán a hazai történész diskurzus hangsúlyosabb szólamává. Ez történt, egyebek közt, azzal az elképzelésével is, amely a történetírásnak a nemzeti identifikáció érzelmi megerősítésében játszott lehetséges szerepéről szól. A Magyar Történelmi Társulat által az 1885-ös Országos Kiállításához kapcsolódva megrendezett Történelmi Congresszuson Rómer Flóris arra kereste a feleletet, hogy: „Miképp lehessen és kelljen a hazai történelemnek nagyobb kihatási tért szereznünk, és pedig nem az eredeti vagy már feldolgozott kútforrások tanulmányozása, hanem szemléltető érzékek segítségével által.”⁴⁹ Rómer oda konkludált, hogy ezt kizárólag „hathatós látványosságok” útján, s nem a történeti kutatási eredmények exkluzív körben való közzétételével lehet elérni, ez keltheti fel ténylegesen széles néptömegek történeti érzékét és a múlt iránt való érdeklődését. Ez azonban már egy másik történet, amely a millenniumi történelmi show majdani programját és projektjét vetíti előre.⁵⁰

Horváth azon másik javaslata, amely az államtörténet-írásra szűkülő történész figyelem kitérítését érinti, a századfordulón talál majd csupán visszhangra a hazai történetírás berkeiben. Az 1895-ben megindult *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* programadó írásában Acsády Ignác kijelenti: „Ma, midőn a gazdasági ismeretekben iskolázva, úgyszólván gazdasági szemmel kutatja a tudomány a múltakat, azt a tapasztalást teszi, hogy minden nagy történelmi esemény mögött [...] ott lappang az addig észre nem vett, meg

⁴⁶ Uo. Vö. *Jules Michelet: On the Unity of the Fatherland*. In: *Hans Kohn: Nationalism: Its Meaning and History*. Malabar. 1965. 97–102.

⁴⁷ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde i. m. (1869.) 515.

⁴⁸ Uo. 516.

⁴⁹ *Rómer Flóris: A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és múzeumok által. Századok 19. (1885) 114.*

⁵⁰ Vö. *Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?* In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000. különösen 106–113.; *Varga Bálint: Árpád a város fölött: nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Kézirat.

nem értett, nem méltányolt gazdasági érdek, mint első sorban mozgató rugó.”⁵¹ Számos magyar historikus fordult az idő tájt a társadalomtörténet-írás felé, közülük is kiemelkedik Tagányi Károly.⁵² Ennek a későbbi historiográfiai fejleménynek azonban nincs túl sok köze a *Századok* első évtizedéhez.

Ahhoz azonban szemernyi kétség sem fér, hogy a Társulat lapja őszintén elkötelezte magát a nemzeti történetírás ügye mellett. Ez nem annyira a deklaratív kijelentésekben, vagy a konceptuális megszólalásokban, hanem főként abban érhető tetten, hogy a lap kivételesen sem közölt olyan írást, amely ne a magyar történelmet tárgyalta volna. A *Századok* így annak a korabeli általános európai kíváncsnak felelt meg, amely a szakszerű történetírói beszédet szorosan a nemzeti ügy képviselőéhez láncolta. Az ekkoriban egymás után megindított akadémiai folyóiratok mindegyikét az a „tematikai nacionalizmus” hatotta át,⁵³ amely a *Századok* korabeli szerkesztési elveit is egyértelműen megszabta.

PROFESSIONALIZATION AND NATIONAL IDENTITY
THE FIRST YEARS OF SZÁZADOK

by Gábor Gyáni
Summary

The birth of specialized reviews played a decisive role in the process of scientific professionalization. It was the establishment of the Hungarian Historical Society that gave the impetus to the creation of the historical review called *Századok* in 1867, which was the second of its kind in contemporary Europe. An atelier for the rational research of national history, it was the *Századok* that consequently set the norms for deciding what was regarded as part of the science of history and what was excluded from it. What promoted someone to the status of acknowledged historian was either participation in the review's editorial work or regular publication on its pages. Thus, members of the Society and researchers publishing in *Századok* were turned from amateurs into professional historians. This was a fairly small group of persons with predominantly legal background, initially probably no more than ten.

Characteristically, the authors publishing in *Századok* rarely if at all dealt with metahistorical or methodological issues, nor were they qualified to do so. Their research and publications focussed exclusively on the national past, exclusively through the research of the sources. The cultivation of national historiography was seen in terms of a kind of political obligation, expressed by the repeated statements of principles published by the leaders of the Hungarian Historical Society in the review. The present survey, limited to the editorial years of Kálmán Thaly between 1867 and 1875, examines the institutional emergence of national academical historical scholarship in Hungary.

⁵¹ *Acsády Ignác*: A magyar gazdaságtörténet feladatai. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 2. (1895) 138–139.

⁵² *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. 147–150.; *Csíki Tamás*: Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig). Debrecen 2003. 20–24., 29–32.

⁵³ *Vö. Jørgensen, C. M.*: Scholarly Communication i. m. 76.